

PÁLEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

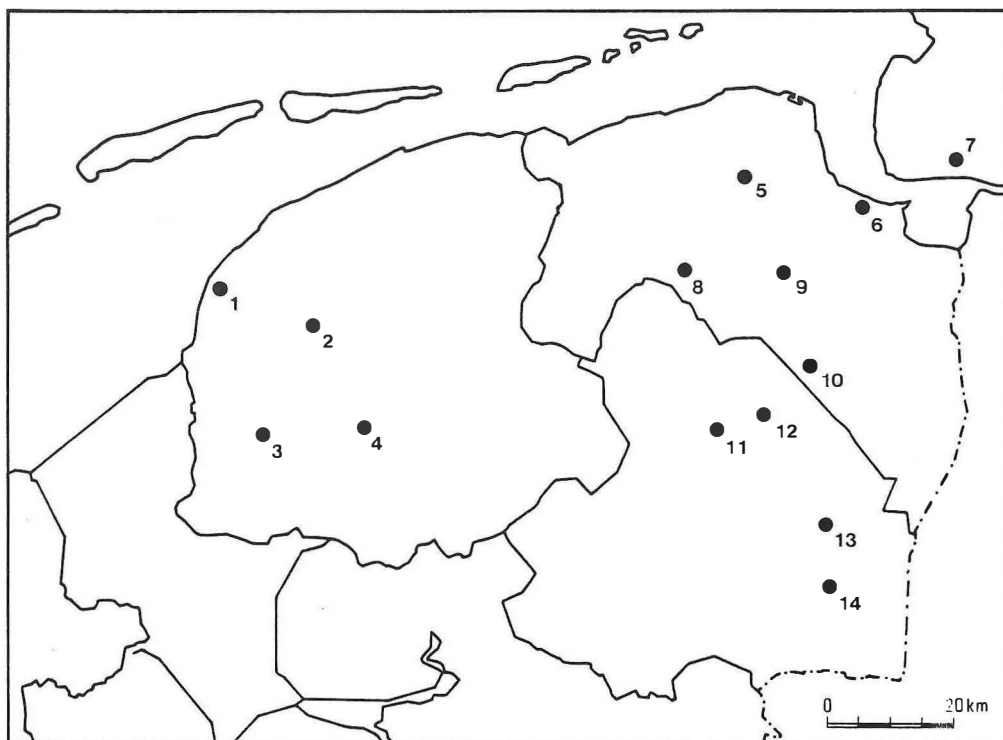
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA	
Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL	
Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA	
De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA	
Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE	
Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL	
Het ongehoornde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER	
Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE	
De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES	
De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY	
Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK	
In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

HET CASA DI ANGELINA, EEN TRADITIONELE BOERDERIJ BIJ DE OPGRAVING TE FRANCAVILLA MARITTIMA (CALABRIE, ITALIE)

Berndt Jan Haagsma en Peter Attema

Inleiding

Traditionele bouwwijzen zijn in het Midditerraane gebied, hoewel zij rap aan het verdwijnen zijn, nog steeds goed in het veld te bestuderen. In de drassige vlakten aan de westkust van Italië bijvoorbeeld, waren tot voor de tweede wereldoorlog hutdorpjes nog gewoon. Door de stedelijke en industriële expansie zijn de traditionele bouwwijzen uit de vlakten en valleien weliswaar goeddeels verdwenen, maar in bergachtige streken kan men de boerenbehuizingen van oudsher nog karteren, hoewel ze ook hier plaats maken voor de in het Midditerraane gebied zo geliefde betonskeletbouw. Plaatsmaken is trouwens niet het juiste woord, want de nieuwbouw verrijst meestal naast de oude behuizing die men dan laat vervallen. Antieke sites liggen meer dan eens op afgelegen plekken in de bergen waardoor het voor de Midditerraanarcheologen vaak mogelijk is naast hun opgravingen van antieke sites, ook subrecente behuizingen op te meten en te beschrijven, en notities te maken over de wijze van landgebruik.

In de vlakte van Sibaris in Calabrië, waar de vakgroep Archeologie van de RUG sinds 1991 opgravingen verricht te Francavilla Marittima, zijn in de bergen nog redelijk veel kleine boerderijen en op de flanken van de hellingen herenboerderijen (*macerie*) bewaard gebleven met soms nog traditioneel landgebruik.

Naast een doel op zich, kan het vastleggen van subrecente hut- en huisplattegronden van nut zijn bij de interpretatie van archeologische sporen, terwijl het registreren van subrecent landgebruik helpt bij de reconstructie van de antieke landbouw-economie. Met dit doel voor ogen hebben de auteurs, als het begin van een breder

onderzoek, tijdens de opgraving van 1992 in Calabrië naast de reguliere graafactiviteiten in de middaguren een proefsleuf gegraven in een subrecent boerderijtje op een van de plateaus van de site 'Timpone della Motta' te Francavilla.

Ligging van de site te Francavilla

In het zuiden van Italië, in de hak van de laars, ligt de archeologische site 'Timpone della Motta', vlakbij het plaatsje Francavilla Marittima. De site ligt op een rivierterras dat is ontstaan in een kustmilieu volgens de geologische kaart uit het einde van het Pliocene dateert. Het terras is opgebouwd uit conglomeraatgesteente (rolkeien aan elkaar gekit met opgeloste kalk), waarop een erosie laag gevormd werd, en ligt aan de noordrand van de kustvlakte de Sibaritide, genoemd naar de antieke Griekse kolonie Sibaris. Ten zuiden van de heuvel stroomt de rivier de Raganello, die vanuit het achterliggende gebergte van de Pollino in de Sibaritide uitmondt (fig. 1).

De 'Timpone della Motta' is een heuvel met een afgeplatte top en drie plateaus op de flanken. Op de top bevindt zich het vroegere heiligdom van de site, terwijl op de drie plateaus zich onder het oppervlak de restanten van antieke huizen bevinden.

Casa di Angelina

Op het laagste plateau op de zuidflank van de heuvel liggen echter niet alleen antieke nederzettingen, maar ook een subrecente boerderij, die vermoedelijk uit het begin van deze eeuw dateert. Deze was in ieder geval in de zestiger jaren nog in bedrijf. Het plateau dat ca. 1,4 ha meet werd

deels voor het verbouwen van graan gebruikt, had olijfbomen en fruitbomen, terwijl op de steilere gedeelten extensieve veeteelt werd bedreven. De boerderij is naar de vroegere bewoonster het huis van Angelina genoemd. De boerderij heeft een eenvoudige plattegrond (fig. 2 en 3) met een woongedeelte (A), een vertrek voor de beesten (B), en een kleine (varkens)schuur (C). De muren van het huis zijn grotendeels opgetrokken uit lokale rolkeien die zijn bedekt met een pleisterlaag. De plattegrond vertoont op de scheiding van woon- en stalgedeelte een flauwe knik. Alleen de noordmuur van het veeschuurgedeelte is in de conglomeraatrots uitgehakt. De muren zijn nog redelijk intact, hoewel het pleister grotendeels is verdwenen. Afgezien van een doorgang tussen woongedeelte en veeschuur was er ook een ronde opening uitgespaard in de scheidingsmuur. Het van noord naar zuid hellende dak is ingestort en de resten daarvan liggen in en om het huis. De constructie van het dak bestond uit grote liggers waarvan de uiteinden in de voor- en achtermuur waren ingelaten. Dwars daarop lagen twijgen met voldoende sterkte om de zware dakpannen te dragen. Elders hebben we gezien hoe op de twijgen eerst nog een stro-en-leemlaag was aangebracht. Het dak van het *Casa di Angelina*

is bijzonder laag en binnen was het bij gebrek aan ramen zeker erg donker.

De proefsleuf

In het woongedeelte van het huis werd tussen de noord- en de zuidmuur een sleuf gegraven van 1x5 m (fig. 4, boven). Deze sleuf werd onderverdeeld in vakken van 1x1 m welke in steken van ca. 20 cm diep werden opgegraven. Om een indruk te krijgen van de materiaaldistributie van dit huis werd al het materiaal uit de vakken verzameld, geteld en gewogen. De bovenste twee steken van de opgegraven vakken bevatten voornamelijk dakpanfragmenten. Tabel 1 geeft weer in welke verhoudingen de fragmenten werden opgegraven. Het is opvallend dat de meeste dakpannen in het huis zelf liggen en niet langs het schuine dak naar beneden zijn gegleden en voor het huis zijn terecht gekomen. De brandlaag vlak onder de laag met de dakpanfragmenten lijkt aan te geven dat het houten geraamte van het dak is verbrand waarna het dak is ingezakt.

Het aantal artefacten dat in de opgegraven sleuf werd aangetroffen beperkte zich tot enkele kleine aardewerkfragmentjes en het ijzeren blad van een *zappa*, een typisch

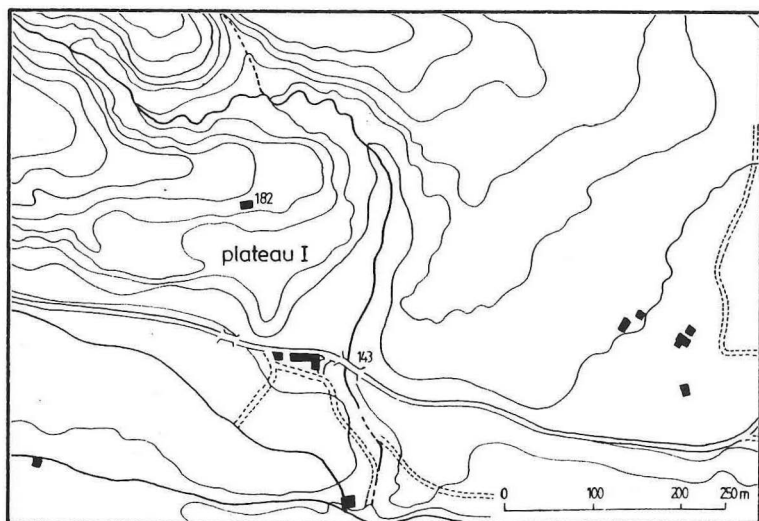
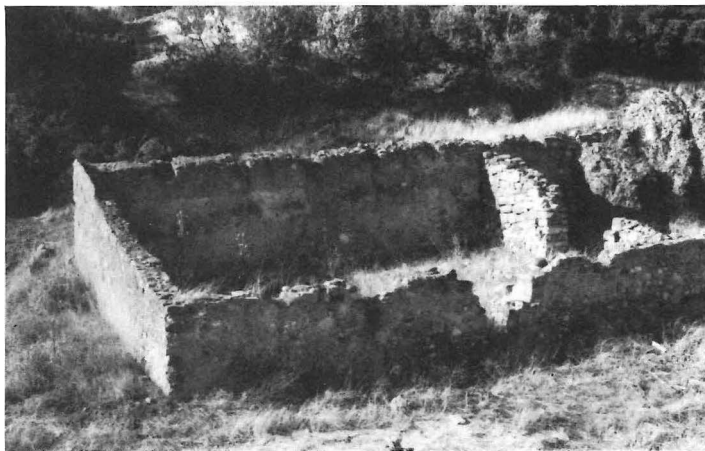

Fig. 1. Ligging van de 'Timpone della Motta'.

Fig. 2. Opname van het Casa di Angelina.

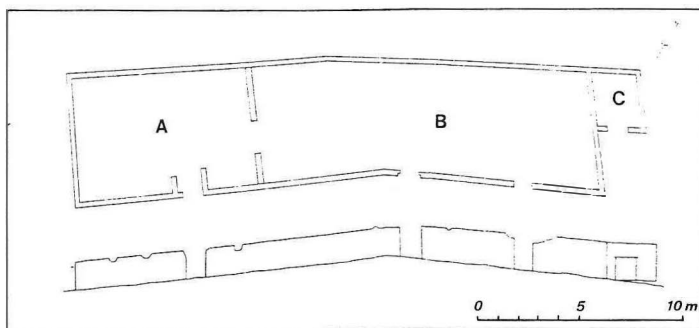
Italiaanse hak. Het kleine aantal artefacten kan worden verklaard door het feit dat het huis werd verlaten en niet werd verwoest. De brandlaag onder de daktegels dateert uit de periode nadat het huis omstreeks het eind van de jaren zestig werd verlaten. De vulling van het huis bestaat grotendeels uit een laag organische klei van ca. 20-30 cm dikte (fig. 4, onder). In deze laag werd ook de schaarse hoeveelheid artefacten gevonden. Direct onder deze laag ligt een leemlaag met kalkgrind, die als het oorspronkelijke vloerniveau van het huis wordt geïnterpreteerd. De vloer ligt op de erosielaa van de conglomeraatrots, dat het moedergesteente van de heuvel vormt. Deze erosielaa bestaat uit grote afgeronde keien in een matrix van klei. In het noordprofiel van de sleuf is zichtbaar dat de leemlaag niet het natuurlijke verloop van de helling

volgt, maar getrapt is. Dit lijkt er op te wijzen dat om werk te sparen en toch een min of meer horizontaal niveau te krijgen, voor een getrapte vloer is gekozen. Dit in plaats van de vloer in zijn geheel in de conglomeraatrots uit te hakken, hetgeen een intensief karwei zou zijn geweest.

De 'Griekse' huizen

Van de opstand van de huizen die dateren uit de 'Griekse' periode van de site, d.w.z. de periode na de kolonisatie van Zuid-Italië gedurende de 8e eeuw v.Chr., is, zoals op de meeste sites, niets over. Wat we terugvinden zijn de fundamenteën en, met wat geluk, een vloerniveau met artefacten, op grond waarvan we een functie aan de verschillende ruimten binnen de huizen

Fig. 3. Plattegrond van het Casa di Angelina. A: woongedeelte; B: stal; C: stal (kot). De opstand laat de uitsparingen zien waarin de balken van het dak waren ingelaten (opgetekend door Bruno Gaetano en Gallichio Peppino).

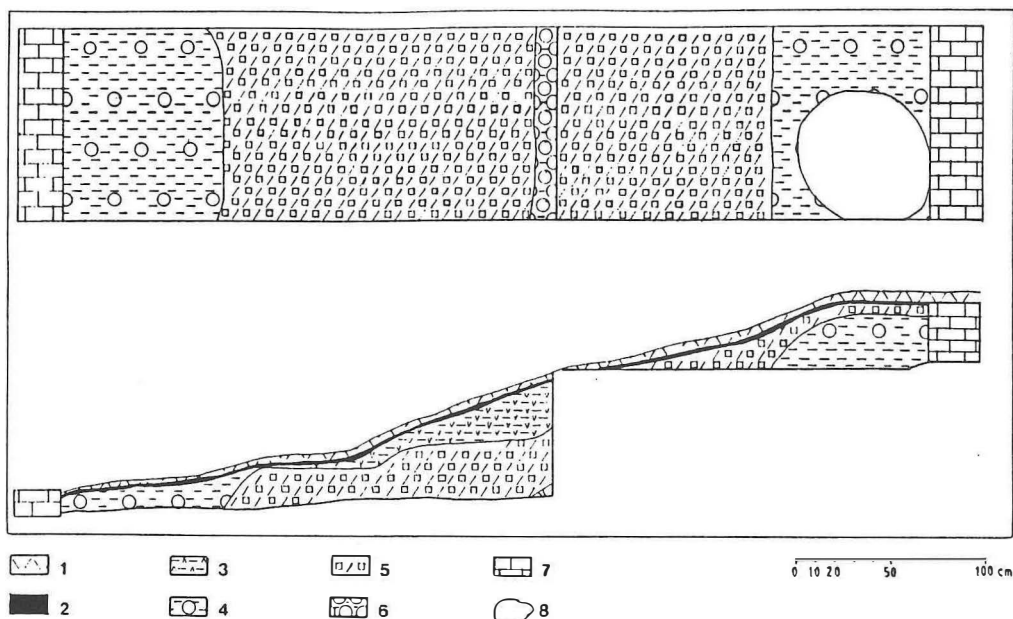

Fig. 4. Noord-zuid-opgravings sleuf door het woongedeelte (boven) met een langsprofiel van de sleuf (onder). Legenda: 1: dakpanfragmenten; 2: aslaag; 3: organische klei; 4: klei met kalksteenfragmenten; 5: leem met grind; 6: kalksteenfragmenten met klei; 7: muur; 8: grote steen.

kunnen toekennen. Gedurende de laatste opgraving werden de contouren van een nieuw huis vrijgelegd op een hoger gelegen plateau en werd er gewerkt aan het verder vrijleggen van een al in een eerder stadium deels blootgelegd huis. De muurfundamen-

ten bestaan uit los tegen elkaar gelegde ronde keien of blokken conglomeraatrots, bouwmaterialen die in ruime mate op de site aanwezig zijn. De keien uit het conglomeraat worden nog steeds veelvuldig gebruikt bij het bouwen van terrasmuren en ook het *Casa di Angelina* is hieruit opgebouwd, met dien verstande dat hierbij cement is gebruikt. We zullen ons hier echter maar niet wagen aan het vergelijken van de plattegronden, want daarvoor hebben we nog te weinig gegevens.

Niettemin heeft het *Casa di Angelina* een aantal nuttige algemene observaties opgeleverd voor de interpretatie van antieke huizen. Ten eerste is dat de uit de rots uitgehakte achterwand van het stalgedeelte van het *Casa di Angelina*, terwijl voor het woongedeelte wel een achtermuur is opgetrokken. Ten tweede is dat de opdeling in tenminste twee horizontale vloerniveaus van het woongedeelte, waardoor het mogelijk was op de toch redelijk steile helling een huis te bouwen. Ten derde is dat de

Tabel 1. Gewicht en aantallen daktegelfragmenten per vak.

vak	steek	aantal	kg
1	1	56	48,0
1	2	110	9,5
2	1	288	50,0
2	2	42	4,4
3	1	231	49,5
3	2	38	5,8
4	1	166	59,2
4	2	48	9,0
5	1	158	66,3
5	2	58	10,1
totaal		1495	311,8

ligging van de boerderij aan de rand van het plateau, op het hogere, steilere deel, terwijl het vlakkere gedeelte voor landbouwdoeleinden werd gebruikt, en ten slotte is dat de ligging van de pannen binnen de muren, nadat het dak het had begeven. Het aantal dakpannen per m² was 299 en het gewicht 62 kilo per m². De vroege 'Griekse' huizen op de site hebben tot nu toe erg weinig dakpannen opgeleverd, hetgeen doet vermoeden dat het grootste deel van de daken uit stro-en-leem bestond. De latere archaische en hellenistische huizen daarentegen kenden al wel het pannendak.

Het areaal land dat bij het *Casa di Angelina* behoorde bedroeg zo'n 1,4 ha. Op de akkers was het gewoon om tussen de olijfbomen graan te verbouwen. Samen met wat beesten kon een kleine familie daar tot vrij recent nog van rondkomen.

Summary

During the 1992 excavation campaign of the Department of Archaeology of the University of Groningen, at the ancient site 'Timpone della Motta' near Francavilla Marittima in Calabria (southern Italy), a small subrecent farmhouse on the site was mapped and a small excavation was carried out there alongside the regular excavations. The plan and construction of the farmhouse contain some interesting features that may be of help in the interpretation of the remains of ancient houses. In the living quarters two floor levels were identified to cope with the sloping ground. It was noted that the rear wall of the stable was cut out in the conglomerate bedrock, but not the living, which had a rear wall built of cobbles. Position, weights and counts of tiles showed what may result after the timber of the roof construction has given way. Also the land-use associated with this small farm (olives and cereals mixed in one field) was recorded as typical of subsistence farming in the area.